

Istorgia dal rumantsch en il Grischun

Il tema da quella lecziun, l'istoria dil romontsch el Grischun, iniziescha en sesez il ciclus da bachelor. Schebein igl ei veramein prudent d'entscheiver quei ciclus cun l'istoria dil romontsch, fuss aunc da ponderar. Mo cun quei ch'ins sto aschia ni aschia entscheiver il ciclus da bachelor el rom romontsch cul tema ch'ei gest actuals igl onn ch'ins entscheiva il studium, emporta ei buc ton, cun tgei ch'ins lai entscheiver quei ciclus; ils treis temas dils moduls da linguistica vegnan en scadin cass tuts en roda inaga.

La lecziun va sur dus semesters, pia sur in onn da scola academic. L'emprema part da l'istoria dil romontsch el Grischun tracta il temps prehistoric tochen tier ils emprems texts romontschs da l'entschatta dil 16avel tschentaner. Cunquei ch'ils emprems texts romontschs pli liungs ein pér dil 16avel tschentaner, eis ei pia pli bia historia che lungatg en quella emprema part. Certas periodas preliteraras han denton schau anavos fastitgs el lungatg tochen sil di dad oz. Sin basa dils fastitgs ch'ins sa eruir san ins lu era concluder, tgei che sto esser succediu linguisticamein duront in cert temps el Grischun. Igl ei empau sco tiels catschadurs, ei ston era buc dispet veser, ch'in cavriel va sperasvi; sch'el ha schau anavos fastitgs, p.ex. ella neiv, san ei era dir, ch'in cavriel ei ius sperasvi senza ver viu quel cun agens egls. Tier la historia preliterara dil romontsch eis ei semegliant: sin basa dils fastitgs ch'ella ha schau anavos el lungatg documentau ed era aunc el lungatg actual san ins deducir, tgei che sto esser succediu duront in cert temps cul lungatg el decuors da sia historia. Igl ei denton clar, ch'ins sa buc sereferir mo sil lungatg documentau naven dil 16avel tschentaner per quei intent; ins sto era risguardar per l'argumentaziun restonzas archeologicas, svilups historics sin auters camps, per part schizun resultats dalla climatologia per survegnir in maletg aschi vast sco pusseivel, tgei che vess tut saviu giugar ina rolla pil svilup dil lungatg duront quei temps. Quei ei lu denton buc gest adina aschi sempel, ed ei dat lu era caussas, ch'ins sa semplamein buc saver exact sin basa dils fastitgs. Per quei anfl'ins lu era da tuttas sorts amatur sil camp dalla prehistoria dil lungatg. Cunzun sur dil ret ed ils Rets aud'ins adina puspei las pli differentas caussas, ina pli fallida che l'autra. Tier quels vegnin nus lu era aunc a vegnir cuortamein, mo per tut ils detagls vegn ei segir buc a tonscher. Ina raschun da quella lecziun ei denton era da mussar, co ch'ins sa argumentar scientificamein sin quei sector e tgei ch'ins sa deducir sin basa da quels arguments per l'istoria dils lungatgs el Grischun. Sch'ins vesa, con pauc che quei ei efectivamein e con difficultus ch'igl ei da suandar quels fastitgs, crein ins lu en scadin cass buc pli tut a quels che fan sco sch'ei savessen tut.

Cu che l'istoria dil romontsch sco **lungatg neolatin** ni roman entscheiva el Grischun, san ins indicar exact, numnadamein la stad digl onn **15 a.C.** Quei onn ein ils schinumnai pievels dallas Alps, incl. ils pievels el Grischun da pli tard, vegni suttamess als Romans en ina campagna militara, menada dils dus figliasters digl imperatur Augustus, **Drusus e Tiberius**. Quei san ins dils historiografs latins e dad ina inscripziun che fixescha quella gronda victoria romana. Tier ils detagls da quella campagan vegn jeu lu aunc a vegnir. Il stadi roman era da quei temps in stadi dil tuttafatg centralistic, che vegneva regius da Roma ano. L'incorporaziun dil territori dallas Alps en quei stadi ha pia giu per consequenza, che quei territori ei vegnius dotaus cun ina administraziun centrala, militara igl emprem, civila empau pli tard. Quella administraziun era cumpletamein latina, senza risguard da structurazions e lungatgs

indigens. Tier las incumbensas da l'administraziun militar s'udeva era la recrutaziun da schuldada per las armadas romanas; ina recrutaziun pli u meins brutala, tut tenor, con gronda che la resistenza era stada e con dabasegns che l'armada romana veva da schuldada. Parallel cun l'introducziun da l'administraziun centrala vegneva ei era relativamein spert tier relaziuns commercialas denter ils indigens ed ils marcadonts romans. Cunquei ch'ils Romans vevan usualmein ina pli ferma posiziun en quellas relaziuns commercialas, ton neu da l'infrastructura sco era dalla rauba ch'ei vendevan, daventava il latin relativamein spert era il lungatg dil commerci els territoris conquistai.

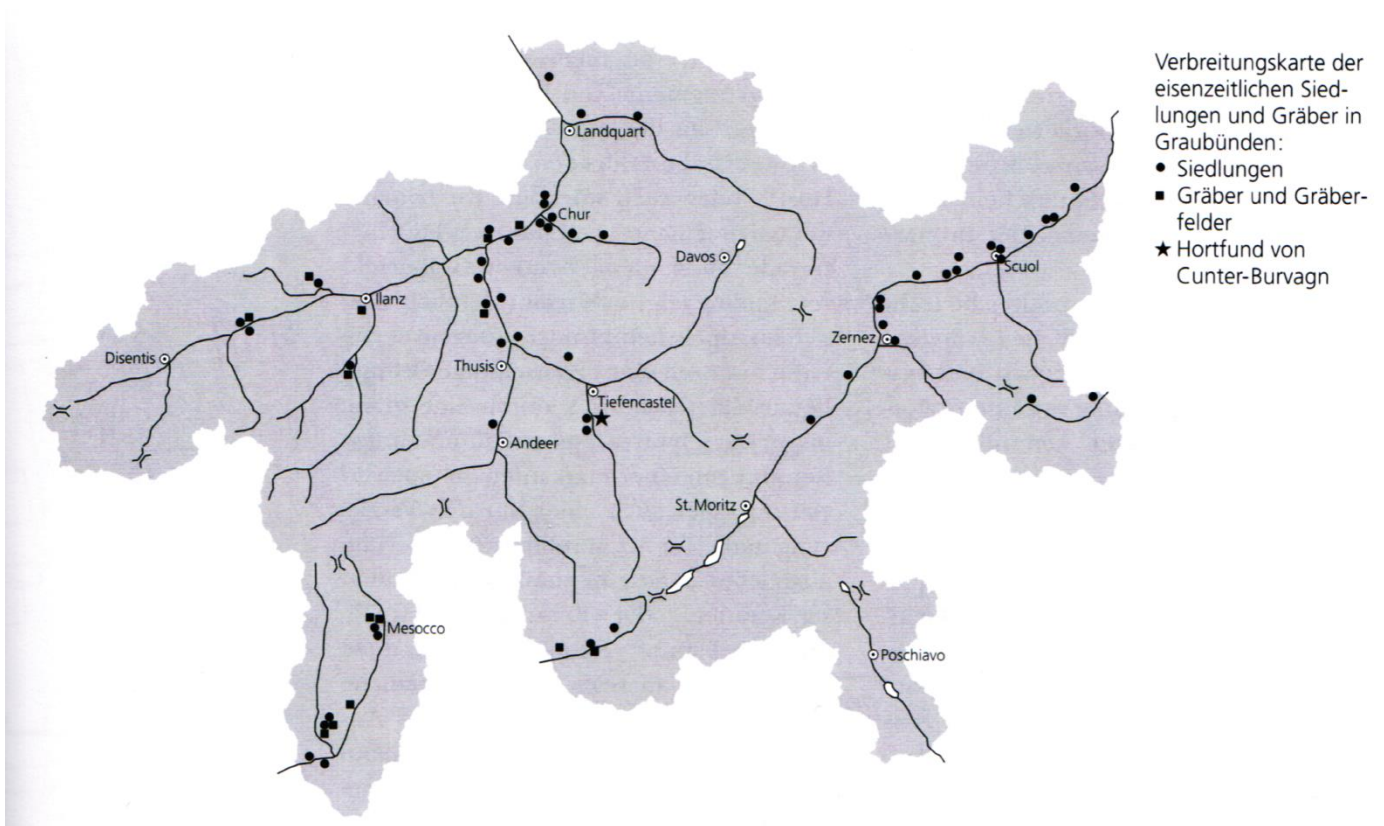
Quei ei lu era schon ualti tut quei ch'ils Romans fagevan ellas tiaras suttamessas quei che pertucca il lungatg. Ina politica da lungatg activa han ils Romans mai fatg, ed era mai empruau da far midar lungatg ils pievels suttamess. Auter che latin e grec valevan aschia ni aschia tut ils auters lungatgs per lungatgs barbari, ch'ins gnanc saveva scriver buc, ed ils Romans eran aschi perschuadi dalla atgna superiurità linguistica, ch'ei ignoravan completa-
mein quels auters lungatgs. Ils auters latins indicheschan mo fetg darar, ch'in pievel suttamess tschontschi in lungatg special, e sch'ei dat talas indicaziuns, ein ellas per ordinari buc fetg fidadas. Sch'ei vegn indicau l'appartenientscha etnica d'in pievel vischin ni suttamess, sebasan quellas indicaziuns per regla silla pareta exteriura dalla glied da quei pievel, sin lur vestgadira ni sin lur armas, e buc sil lungatg ch'ei tschintschavan. Per quei vegnan p.ex. certas etnias al cunfin denter Celts e Germans attribuidas d'in auter als Celts, d'in auter puspei als Germans, ni ch'ei vegn tschintschau da Celts germanisai ni da Germans celtisai e da quellas caussas. Sin basa dil lungatg fess ina clara attribuziun adina stada pusseivla; u ch'ins tschontscha celt ni lu halt german. Quellas etnias als cunfins surprendevan mo magari certas modas da sevestgir ni certas armas da lur vischins. Tut tenor, tgei criteri che vegneva consideraus sco pli impurtonts, parts dalla vestgadira ni il diever da certas armas, vegnevan els lu attribui ad in da quels pievels ni a l'auter, ni lu quintai sco germanisai resp. celtisai. Quei che pertucca il lungatg eran ils Romans tuttavia da cumparegliar culs Americans d'ozil-di, che van era tras l'entira Europa e tuornan a casa culla perschasiun, ch'ei vegni tschintschau ella entira Europa mo engles, forsa aunc cun excepziun dalla Frontscha. Cun els tschontschan gie era tuts engles, sco quei ch'ei vegneva tschintschau pli baul latin culs Romans, auter che forsa aunc en Grecia.

Tier quella campagna e sias repercussiuns sil svilup dils lungatgs el Grischun vegn jeu lu, sco detg, aunc a revegnir pli tard. Igl emprum aunc in pèr caussas davart la situaziun linguistica el territori dil futur Grischun, sco quei ch'ella era, cura ch'ils Romans ein sepatrunai da quei territori.

Il temp preroman

Il territori dil Grischun era segir gia populaus 15 a.C., sche gie buc fetg spess. Jeu hai copiau ina carta dils cats archeologics ord il temps da fier el Grischun, l'epoca culturala che preceda la romanisaziun dil Grischun. Ella deriva dil 'Handbuch der Bündner Geschichte', cumpariu igl onn 2000, en 4 toms, e la carta vegn secapescha digl emprum tom, p.39. Tuppamein han els indicau en lur cartas las conturas dil Grischun cun in fess grisch, quei ch'ha lu per consequenza ch'ins sa strusch copiar ellas. Mo cun leger en ni far il scannen e stampar cun in stampader en colurs, va ei, mo ch'ins sa aunc buc far quei aschi daditg per in prezi andant.

La medema carta veis vus era ell'Istorgia grischuna, p.47, leu en versiun romontscha, denton en ina fuorma pli pintga. Cun far las cartas pli grondas, vegnan ellas lu meins claras, aschia che jeu hai priu la carta dil HBG.

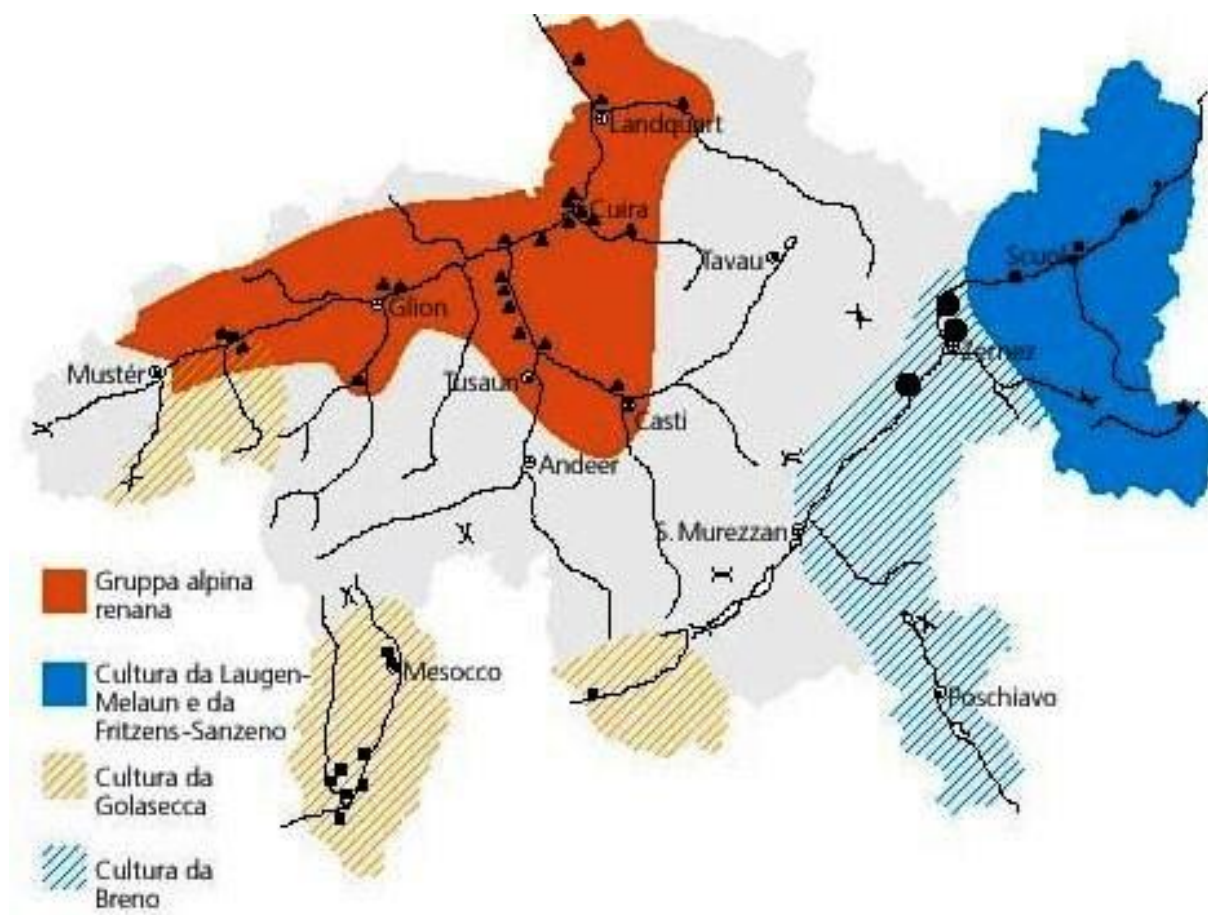
Charta: HBG 1,39

Lieus da chat dal temp da fier

Silla carta vesa quei aunc or detg populau a prima vista. Culegnas pli u meins segiras ein denton mo ils **puncts** ners, e da quels dat ei 61 en tut, sch'jeu hai dumbrau endretg. La carta cumpeggia denton ils cats e las culegnas digl entir temps da fier, ch'entscheiva ca. **800 a.C.** e va tochen el temps roman, pia tochen **15 a.C.**, buc mo quels dil davos tschentaner a.C. El temps da fier eran las culegnas denton per dabia buc aschi stabilas sco ozildi. El Grischun p.ex. selai mussar tochen uss per ina solia culegna, ch'ella ei stada habitada durant igl entir temps da fier, la culegna 'Cresta' a Cazas; il punct il pli datier da Tusaun silla medema vart dil Rhein. Lezza ei persunter stada habitada pli u meins nuninterruttamein naven da 1700 a.C. tochen sil di dad oz. Quei ei denton tochen uss la solia culegna cun ina tala cuntinuitad. Tut ils auters loghens ein vegni bandunai enzacu el decuors dil temps, denton magari puspei vegni colonisai suenter in temps pli cuort ni pli liung. Il Welschdörfli a Cuera ei p.ex vegnius colonisau el decuors da l'istoria 4 gadas e puspei daus si treis gadas. Culegnas ch'eran cumprovadamein populadas 15 a.C. han ils archeologs anflau tochen uss mo sis: il Welschdörfli a Cuera, la Cresta a Cazas, las Spundas a Scharons, il punct visavi a quel da la Cresta a Cazas. Quella culegna ei denton vegnida bandunada da quei temps. Lu era aunc habitau da quei temps la Motta Vallac a Salouf, si Surmir, Grepault a Trun e Caslac a Vicosoprano en Bergaglia, il punct sisum en quella regiun. Ualti segir dev'ei schon aunc in per autras; ils archeologs han gie per dabia aunc buc cavau si igl entir Grischun aunc. Ins enconuscha tochen uss denton tuttina ver 30 culegnas relativamein bein archeologicamein.

Da quellas 30 eran 14 populadas entuorn 1300 a.C., ferton che mo 6 da eran populadas 15 a.C. El 7avel tschentaner era ei stau duront ca 100 onns mo 4. Dapi il 7avel tschentaner era la populaziun dil Grischun pia puspei serevegnida in tec, mo bia pievel deva ei buc el Grischun, cu ch'ils Romans han conquistau quei territori.

La populaziun grischuna dil temps denter 800 e 15 a.C. s'auda archeologicamein tier treis differentas culturas. Ils archeologs defineschan la cultura d'in territori en emprema lingia sin basa dalla cheramica ch'ei anflan. La cheramica semantegn il meglier, e mintga cultura ha u fuormas ni ornamentals specials, aschia ch'ins sa distinguer sin basa da quei las differentas culturas. El Grischun dat ei pia treis tips da cheramica duront il temps da fier. La repartiziun da quellas culturas sin quella carta:

Charta: Istorgia grischuna 30

Culturas en Grischun en il temp da fier

Quella deriva pia dalla 'Istorgia grischuna', p.30. Ella vegn, sco detg, directamein dil disc da l'Istorgia grischuna, mo ch'ella ei leu aschi pintga, ch'ins sto ingrandir ella per in feigl normal, cul resultat, ch'ella vegn lu buc aschi clara. Mo il principal duess esser legibel.

La cultura principala el Grischun duront il temps da fier ei segir quei ch'ei numnau cheu 'Grappa alpina renana', la part cotschna dalla carta. Quei ei ina varianta locala dalla cultura da **Hallstatt-La Tène**, sco quei ch'ella ha aunc num ellas *Funtauinas I* da Gion Deplazes, p.9. Las culturas archeologicas vegnan per ordinari denominadas tenor ils liugs da cat ils pli impurtants ni ils pli tipics per quella cultura. Hallstatt ei in vitg damaneivel da Salzburg, e La

Tène in vitget buc lunsch naven da Neuchâtel, gest sper il lag. Ins vesa schon sin basa da quels dus numms ch'ei sto esser stau ina cultura ualti potenta, sch'ella cumpeggia in tal territori. Hallstatt ei il liug da cat il pli impurtont dil scalem pli vegl da quella cultura, da ca. 750-400 a.C.; La Tène quel dil scalem pli giuven da quella cultura, da 400 a.C. tochen el temps roman. Aschi exact drovan ils linguists buc prender la caussa; lungatgs ein pli stabils che culturas. Per lezs tonscha l'indicaziun globala **800-15 a.C.** Quella cultura cuarcia pia tut il temps da fier. La cultura da Hallstatt-La Tène ei la cultura dominonta ell'Europa centrala da quei temps e conquista tec a tec era l'Europa dil vest tochen la Spagna e l'Irlandia, l'Italia dil Nord, cun fils tochen ella Grecia e Terchia actuala; ils Galaters en Terchia, als quals Paulus ha scret ina brev entuorn 50 suenter Christus, s'udevan tier quella cultura. Ella stat clar e bein en connex culs **Celts**. El Grischun cumpeggia ella la Val dil Rein da Cuera, il Grischun central e la Surselva. Sin basa da quella repartiziun eis ella segir vegnida dil nord el Grischun, probablamein dil sid dalla Tiara tudestga.

La secund-impurtonta cultura pil territori dil Grischun dil temps da fier ei la cultura da **Fritzens-Sanzeno**, che cumpeggia en emprema lingia l'Engiadina bassa. Era quella cultura ei denominada tenor ils loghens da cat ils pli impurtonts. Fritzens ei ina culegna egl ost dad Innsbruck, e Sanzeno ei ella Val di Non ellas Dolomitas, el sidvest da Balsaun/Bozen. Il center da quella cultura ei claramein la cuntrada denter Balsaun e Meraun. Da leu ei la cultura sederasada d'ina vart ell'Engiadina, da l'autra vart sur il Brenner ad Innsbruck ed el Tirol dil nord, nua ch'ella ha formau in center secundar. El sid va quella cultura tochen els contuorns da Verona. Il latins numnavan ils purtaders da quella cultura, ch'ei han empiru d'enconuscher els conturons da Verona, **Raetii**, en sesez pia [raiti], , buc „Rets“; gliez ei mo ina pronunzia dil latin tardiv da quei num. Per quei vegn la cultura da Fritzens-Sanzeno era numnada cultura retica, p.ex. ellas *Funtauinas* da Gion Deplazes, p.10, denton era schiglioc. La cultura da Fritzens-Sanzeno ha cuzzau da **600-15 a.C.**, ei pia buc dil tut parallela alla cultura da Hallstatt-La Tène. Ils Romans sezs ein fetg probablamein buc vegni confruntai el territori **grischun** cun purtaders da quella cultura, bein denton el Tirol dil sid ed el contuorn dad Innsbruck. Las culegnas da Fritzens-Sanzeno ell'Engiadina paran numnadamein dad esser vegnidadas bandunadas tuttas avon igl emprem tschentaner a.C., silmeins sco culegnas stablas. Ed ils Romans paran era buc dad esser stai ell'Engiadina bassa igl emprem temps dalla conquista. Ils paucs cats romans ell'Engiadina bassa dateschan pér naven dil 4. tschentaner, pia praticamein dalla fin dil domini roman sur dil territori grischun. Archeologicamein selai la cumbinaziun 'reto-roman' pia buc cumprovar pil Grischun; ils Rets eran probablamein gia sertratgs naven da l'Engiadina, cura ch'ils Romans ein vegni leu. Dil tuttafatg correcta ei la designaziun 'reto-roman' pia mo pil ladin dolomitan, buc pil romontsch dil Grischun ed era buc pil Friaul; leu dat ei era buc quella cultura. La cumbinaziun 'reto-roman' sebas lu era buc sin perscrutaziuns archeologicas, mobein sin ina ideologia linguistica da l'entschatta dil temps modern. Il tiern 'Rätoromanisch' ei vegnius duvraus l'emprema gada 1831 per ils dialects romontschs dil Grischun, e per designar Romontschs, Ladins e Furlans pér 1883. La fuorma romontscha astgass Gion Antoni Bühler ver duvrau sco emprem 1864. Quei ei pia ina cumbinaziun relativamein giuvna.

Dil territori dalla cultura da Fritzens-Sanzeno vegn separau el 'Handbuch der Bündner Geschichte' ed en l'Istorgia grischuna' la part sura da l'Engiadina cun Zernez e Susch, che vegnan attribui ad ina atgna cultura, quella dalla Val Camonica, e che vegn numnada tenor

in liug da cat impurtont da quella cultura 'cultura da **Breno**'. Breno ei in toc sut Tirano giuado, enamiez la Val Camonica. Quellas duas culturas, quella da Fritzens-Sanzeno e quella dalla Val Camonica, ein denton aschia ni aschia parentadas. Ellas Funtaunas da Gion Deplazes el liug citau vegnan ellas era pridas ensemen sut il tiern 'Fritzens-Sanzeno'. Per ils linguists ei quella differenza effectivamein irrelevanta, aschia ch'ins sa far quei senz'auter, sch'ins tracta il lungatg e buc specificamein l'archeologia ni plitost la cheramica; las differenzas vegnan fatgas en emprema lingia sin basa dalla cheramica. Cats da quella cultura dat ei mo a Zernez e contuorn; plinensi che Brail, il punct in tochet sur Zernez, ch'ei indicaus silla carta, han ins anflau nuot dil temps da fier, e culegnas han ins aunc anflau in summa neginas el territori da quella cultura. Ils puncts rodunds designeschan mo cats da cheramica, e da quella cheramica ei vegniu anflau tochen uss mo en treis loghens. Il rest dil territori schraffau en blau ei lu mo la punt da Tirano a Zernez. Quei territori san ins denton era traversar senza colonisar el, aschia che quella indicaziun territoriala ei ualti surfatga ed en scadin cas tut auter che segira.

Resta aunc la tiarza cultura dil temps da fier el territori grischun, numnada usualmein cultura da **Golasecca**. Golasecca ei in santeri prehistoric giudem il Lago Maggiore, nua ch'il Ticino sorta dil lag, pia schon sin territori talian. Pli baul vegneva igl entir cantun Tessin attribuius a quella cultura. Per quei ch'il Tessin era occupaus da Leponts tenor ils auturs latins, vegn quella cultura era numnada cultura lepontica, p.ex. era ellas *Funtaunas*, p.10. En publicaziuns pli novas vegn il territori dalla cultura da Golasecca denton differenziaus pli fetg en ina 'cultura da Golasecca per propi' el nord da l'Italia ed ina 'cultura da Golasecca alpina', che vegn lu era numnada 'cultura lepontica', ella gronda part dil cantun Tessin. Mo quei ei raffinessas, ch'han bein eventualmein era repercussiuns per la valetaziun dil stadi linguistic dils pievels pertuccai, mo che giogan en scadin cass negina rolla per quei ch'jeu hai gl'ensenn da tractar en quella lecziun.

El Grischun cumpeglia quella cultura igl entir Mesauc, quei che fa buc smarvegliar pli ch'in ton; geograficamein s'auda il Mesauc era tiel cantun Tessin. Plinavon vegn quella cultura indicada silla carta per la Val Lumnezia entadem - la Val Lumnezia oradem era buc populada da quei temps, ton sco ins sa, bein denton pli baul. Lu vegn quella cultura era indicada per ina gronda part dalla Cadi, inclusiv Medel. Ella Cadi secruscha quella cultura cun la cultura da Hallstatt-La Tène. Il territori che vegn indicaus per quella cultura ei denton ualti surfatgs. La part sura dalla Cadi, da Trun ensi, era segir buc populada da quei temps, e Medel era strusch. Effectivamein se basa quella indicaziun dil territori dalla cultura da Golasecca sin mo in soli liug da cat, Trun/Grepault, nua ch'ins ha era anflau fiblas e rintgas dalla cultura da Golasecca. Ch'ins ha era gest attribuiu quella cultura alla Lumnezia, ha denton da far nuot cun l'archeologia. La Lumnezia ei bein stada habitada durent il temps da bronz, pil temps da fier han ins denton aunc anflau praticamein nuot en quella val. Ch'ins quenta la 'Lumnezia' tier quella cultura se basa sin l'etimologia dil num da quella val. 'Lumnezia' vegn numnada-mein derivau da *Leponitia, ed a l'entschatta da quei num ves'ins era il num dils 'Leponts'; la 'Lumnezia' fuss pia la val dils Leponts. Ina tala val dat ei en scadin cass el Tessin; leu ha ella num Leventina < *Lepontina. L'etimologia da 'Lumnezia' po forsa gest aunc ir, mo in hit eis ella buc. Da spetgar fuss sco pugn da partenza *Lepontitia, buc *Leponitia. Quei ch'ei aunc empau pli problematic ei, che la Lumnezia ei, silmeins aschi lunsch sco ins sa tochen uss, buc stada populada dil temps dalla 'cultura lepontica', aschia ch'igl ei schon empau proble-

matic d'attribuir quella val a quella cultura. Cheu ein ils cartografs pia i in pulit tec sur quei ch'ei effectivamein segirau ora. Era ella Bregaglia ein els stai ualti generus. Sin basa da cats a Castasegna han ei gest attribuiu l'entira Bergaglia a quella cultura.

La cultura da Golasecca vegn en scadin cass dil Tessin el Grischun, a Trun probablamein dad Olivone sur il Pass dalla Greina e sur dil pass Diesrut ella Lumnezia, sch'ella ei effectivamein era vegnida leu. Ella ei ida a fin relativamein baul. Ella Planira dil Po eis ella vegnida remplazzada tras la cultura da La Tène entuorn 400 a.C., ed era la cultura da Golasecca alpina ha buc pudiu resister bia pli ditg. Entschiet ha quella cultura ella Planira dil Po entuorn 900 a.C., la varianta alpina ca. 200 onns pli tard. Per nies intent tonscha la media, pia **800-400 a.C.** En scadin cass era ella 15 a.C., cu ch'ils Romans ein vegni el territori grischun, gia d'uriala a fin, cunzun che lezs ein era buc gest i igl emprem di ch'ei eran el Grischun tochen si Trun.

Ton pia sur dallas culturas el territori Grischun dil temps da fier. Il linguist interessescha secapescha en emprema lingia buc las culturas da quei territori, mobein tgei lungatg ch'ils purtaders dallas differentas culturas tschintschavan. Quei fuss relativamein sempel d'eruir, sch'ins vess in diember sufficient da texts capeivels ord igl intschess da mintgina da quellas culturas. Pil territori grischun sez eis ei da far absolutamein nuot en quei grau. Ei dat ina suletta inscripziun preromana segira el territori dil Grischun, ch'ei vegnida anflada ad Ardez. Quella era denton tuppamein sin in ruog, e da quei ruog ei restau mo ina solia scalgia pli. Sin quella scalgia san ins leger dus bustabs e vesa aunc las restonzas d'in tierz. Quei ei secapescha memia pauc per reconstruir il lungatg dils plidaders. Il ruog ei plinavon vegnius importaus da Balsaun ad Ardez, e l'inscripziun ei segir gia vegnida fatga a Balsaun, buc pér ad Ardez.

Sin basa da quei ch'ins ha anflau el territori grischun sez san ins pia dir absolutamein nuot dils lungatgs ch'ei vegni discurri en quei territori avon la conquista romana. Perquei hai jeu entschiet cun l'archeologia; lezza sa silmeins dar indicaziuns davart las culturas el Grischun duront quei temps, sco nus vein viu. Sin basa dalla cultura san ins lu silmeins far certas supposiziuns davart ils lungatgs plidai el Grischun da quei temps. Nus vein gie viu en connex cun quellas culturas, ch'ellas vegnan d'enzanu'auter el Grischun, e forsa anfl'ins en auters loghens culla medema cultura lu era documents da lungatg che lubeschian da definir ni silmeins da supponer, tgei lungatgs che vegnan in summa en damonda. Conclusiuns segiras selain denton strusch trer mo sin basa dils resultats archeologics. L'archeologia trai sias conclusiuns sin basa dalla fuorma dils objects ch'ella anfla, en emprema lingia la chermica, sco gia detg, perquei che quella semantegn aunc il meglier, schegie usualmeins mo en tocca, lu secapescha uaffens, ornaments ed armas. Tut quels objects ein relativamein pigns e san perquei era vegnir transportai senza pli gronds problems d'in liug a l'auter. Ei sa pia vegnir fatg commerci cun els. Cunquei che las pusseivladads da far commerci eran buc aschi grondas pli baul, vegn ins a ver vendiu e cumprau pli u meins adina dils medems partenaris, quels ch'eran il pli datier mintgamai. Igl ei pia era da quintar, che da quella rauba seigi vegnida en diember pli grond d'in liug a l'auter. Per l'archeologia gioga quei buc ina aschi gronda rolla, schebein la rauba ei importada ni fatga el liug. La medema rauba s'auda adina tier la medema cultura, e sch'in pievel ha importau tut dil vischin, ha el la medema cultura sco lez. Per il linguist ei la caussa denton pli cumplacada. Glied ch'appartegn alla medema

cultura drova buc dispet era tschintschar il medem lungatg; la cultura sa era esser importada d'in pievel che tschontscha in auter lungatg. La medema cultura lai pia buc dispet era concluder, ch'ei vegni tschintschau il medem lungatg. Cun in exempel modern: Buc dapertut, nua ch'ins anfla butteglia ni scatlas da Coca Cola vegn tschintschau engles. Butteglia da Coca-Cola demuossan mo relaziuns commercialas cun l'America, denton buc dispet aunc, ch'ei vegni tschintschau il medem lungatg sco leu, dapertut nua ch'ins anfla talas butteglia. Secapescha che l'archeologia lavura buc mo cun singuls objects, mobein cun tut quei ch'ella anfla en in liug. Ella sa denton tuttina mo demussar las relaziuns culturalas, buc las relaziuns linguisticas d'in territori. La conclusiun dalla cultura al lungatg dils purtaders da quella cultura ei perquei el cass singul adina problematic. Quei ei lu da risguardar, sch'jeu emprovel tuttina da trer conclusiuns dalla cultura sil lungatg da lur purtaders. Ils resultats archeologics ein semplamein il soli pugn da partenza pusseivel per insumma saver dir enzatgei dils lungatgs el territori grischun da quei temps, perquei ch'ei dat negins documents da lungatg contemporans che lubessen da far quei sin ina basa linguistica pli solida

Ils purtaders dalla cultura da Hallstatt-La Tène ein Celts, sco gia detg; gliez ei buc dubi. Gia la derasaziun da quella cultura demuossa quei. Ella ei denter auter d'anflar en Frontscha, Spagna, el Sid da l'Engheltiara, ell'Irlandia, tut loghens, nua ch'ei vegn aunc discurriu ozildi lungatgs celts, auter ch'en Spagna. Plinavon ein ils purtaders da quella cultura vegni en contact cun pievels che savevan gia scriver, sco ils Romans ed ils Grecs. Roma han ei p.ex. conquistau e sblundergiu 390 a.C., ed ils Romans savevan fetg e bein, che quei era Celts che vevan fatg quei. 'Celt' ei denton ina noziun ualti vaga. Ils Celts eran nomads e mavan buc sco pievel entir sin viadi, mobein en gruppas da differenta grondezia, en 'clans'. Quellas gruppas vevan buc fetg stretgs contacts ina cun l'autra. Talas relaziuns predestineschan ina sperta differenziaziun d'in lungatg en dialects. Ins vegn pia buc a saver quintar che tut ils purtaders dalla cultura da Hallstatt-La Tène discurrevan tuttina, aunc sche tuts discurrevan ina varianta celta. Quella cultura ha plinavon era cuzzau 800 onns, ed in lungatg che semida buc duront in temps aschi liung dat ei aunc buc e vegn era strusch a dar el futur.

Il lungatg dils purtaders dalla cultura da Hallstatt-La Tène s'auda tier ils dialects **gals** resp., pli general, tiels dialects celts continentals, ch'ein differents dils dialects celts insulars, vul dir quels discurri ell'Engheltiara ed en Irlanda. Ils dialects celts continentals ein vegni ord diever el 2. tschentaner s.C., meglier detg: naven da lu han ins negins documents pli en quels lungatgs. Jeu smarvegliass denton buc, sch'il celt continental vess aunc surviviu el territori grischun tochen silmeins el quart tschentaner s.C.; quei territori ei per ordinari quel che mantegn il pli ditg ils lungatgs precedents, sco uss il romontsch ed en 2000 onns lu forsa il tudestg, sche lezs han midau sigl engles denton. Documents directs screts en quei lungatg, pia inscripziuns, dat ei mo fetg paucas; las pli biaras e las pli liungas aunc en Spagna. Cunquei ch'il celt ei denton in lungatg indogerman e che plirs dialects celts, p.ex. il breton, il gaelic ed il britannic, ein semanteni tochen sil di dad oz, enconusch ins relativamein bein il celt e siu svilup historic. Sin basa da quellas enconuschientschas renconusch'ins era in pulit diember da plaid celts ch'ein semanteni els lungatgs romans, incl. il romontsch, schegie secapescha per dabia buc tuts.

Sch'ils purtaders grischuns dalla cultura da Hallstatt-La Tène tschintschavan il lungatg da lur cultura, tschintschavan els pia in dialect celt continental ni gal. Effectivamein vegn in pulit

diember da plaid romontschs, che derivan **ni** dil latin **ni** dil tudestg, declarai sco celts resp. gals, entgins da quels schizun cun ina certa segirtad, sche era buc tut quei che vegn declarau sco celt ei lu era efectivamein celt. Mo cun in dialect gal ei en scadin cass da quintar el Grischun dil temps da l'invasiun entras ils Romans. Con derasaus che quei lungatg era da gliez temps, schebein el cumpigliava igl entir territori da sia cultura ni mo ina part da quel, ni sch'el vegneva forsa era gia duvraus sur il territori tgjetschen da l'Istorgia grischuna or, ei lu puspei ina outra damonda, ch'ins sa lu buc sligiar sin fundament dils resultats archeologics.